

Az előmagyar mássalhangzók fejlődésének néhány problémája

1. A hungarológust az ősmagyar mássalhangzók fejlődésének a rekonstruálásakor nemcsak az érdekli, hogy az uralisztika az ősi eredetű szavak egybevetésekor milyen alapnyelvi hangállományt következtet ki, hanem az is, hogy az ugor egységből kiváló magyar nyelv milyen állapotban hozta magával az örökséget. Az U/FU * δ és jésített párja, a * δ' esetében szinte annyi választ kapunk erre a kérdésre, ahány kutató erről véleményét mondott.

2. PAASONEN alapvetően fontos klasszikus művében — Beitrage zur finnischugrischen—samojedischen Lautgeschichte — a finnugor alapnyelvre kikövetkeztethető hangok szamojéd megfeleléseit vizsgálta. Ennek következtében az egyetlen, általa * δ' szókezdetőnek rekonstruált szó (69—70), valamint a szóközépi *- δ - és *- δ' - hangállományú finnugor szavak szamojéd megfelelőinek a keresése és bemutatása volt a célja, s azt igyekezett közelebről megvilágítani, hogy a szamojéd megfeleléseknek a különböző szamojéd nyelvekben milyen hangtani fejleményei tekinthetők szabályosaknak (76—84). A finnugor alapnyelvben és leánnyelveiben lezajlott hangváltozások nem álltak vizsgálatai központjában, csak a kikövetkeztetett finnugor alapnyelvi mássalhangzók mai lehetséges megfelelései voltak munkájához kellő kritikával összeállítandók (az idézett irodalomban úgyszintén).

Egy fél századdal később LAKÓ GYÖRGY (A magyar hangállomány finnugor előzményei. NytudÉrt. 47. sz. 1965.) ugyancsak megelégedett a FU *- δ -, *- δ' - jelenlegi megfelelőinek a PAASONEN és SZINNYEI (NyH.⁷ 37—8) szellemében történő közlésével (23, 40—1), a magyar hangok előmagyar kori története sem munkája magyar, sem angol nyelvű kiadásában (Proto Finno-ugric sources of the hungarian phonetic stock. 51, 68—70) nem érdekelte. Első közlésében ugyanez állítható újabb etimológiai szótárainkról, akár a szöveges magyarázatokban (MSzFE., TESz., EWUng.), akár címszóként (UEW.) közlik a rekonstruálható alapnyelvi szóalakokat.

KÁLMÁN BÉLA „A magyar mássalhangzó-rendszer kialakulása” (MNy. 1965: 385—98) c. cikkében a finnugor alapnyelv korától napjainkig vizsgálta mássalhangzó-rendszerének a változását, s eredményeit LAKÓ említett műve magyar kiadásának évében tette közzé. A finnugor alapnyelv korára 20 mássalhangzót és 3 ketőshangzót tesz föl (386), az ugor korban bekövetkezett fejlődéseket összefoglalva (389—90) expressis verbis ír a „ $\delta > l$ és az ezzel párhuzamos $\delta' > l'$ változás” (389) bekövetkezéséről, valamint közli az ugor kor végére kialakult, szerinte 18 mássalhangzóból álló rendszert (390), melyben már sem δ , sem δ' nem található. Lényegileg ugyanez — s valószínűleg KÁLMÁN BÉLA közlésétől függetlenül — HAJDÚ PÉTER 1966-ban közzétett fölfogása is a δ és a δ' változásáról az előmagyar korban, mert szerinte a * δ „a PFU ketlibb nyelvjárásaiban, de legkésőbb az ugorban az *- l - hanggal egybeesett” (BUNy. 108). Néhány sorral lejjebb pedig a * δ' -ről azt írja, hogy „Finn, lapp és mordvin képvisellete * δ -vel megegyező, a többi (ugor és permi) nyelvben l , ill. a magyarban ebből ketlekezett j , gy hangot találunk” (uo.). Itt ugyan nem beszél a változás idejéről, a 8—10 sorral föntebbről vett idézet alapján azonban jogos a finnugor kor végén, az ugor kor elején bekövetkezett egybeesésnek értelmezni. Talán nem árt hangsúlyozni, hogy PAASONEN, LAKÓ és KÁLMÁN BÉLA a finnugor korra rekonstruált δ és δ' hangot, HAJDÚ PÉTER pedig, noha azt írja, hogy „a szamojéd nyelvek hangképviselétére nem térünk ki” (97), a mássalhangzókat proto-uráli rekonstrukciókból vezeti le, így az idézett helyeken „PU * δ ”, ill. „PU * δ' ” a megfelelő fejezet címe.

KÁLMÁN BÉLA és HAJDÚ PÉTER fölfogásától teljesen eltér HONTI LÁSZLÓÉ. Ő a fent idézeteknél csak későbbi közleményekre hivatkozva és HAJDÚ állásfoglalását meg sem említve, az obi-ugor egység megszűnté utáni időre, azaz az ugor nyelvek önálló fejlődésének a korára datálja a δ és a δ' eltűnését. Szerinte „a finnugor $*\delta >$ ugor $*l$ és a finnugor $*\delta' >$ ugor $*l'$ változás (KÁLMÁN 1968. 228, 229, JANURIK 1976. 22) nem lehet ugor kori, mert a) a $*\delta'$ -nek az osztjában j , az $*l'$ -nek pedig l' a folytatója (I. COLLINDER 1960. 62, [részben tévesen:] 71, 109—10, 122), sőt a $*\delta' > j$ változás csak az obi-ugor egység megszűntével következett be, mivel a vogulban a $*\delta'$ helyén l' áll (COLLINDER: uo.), b) ha ily módon a $*\delta'$ változásával csak az egyes ugor nyelvek külön életében számolhatunk, ugyanez vonatkozik a $*\delta > l$ -re is, mivel a $\delta - \delta'$ oppozícióban a δ a jelöletlen tag” (NyK. 81. 1979: 229), s ebben a szellemben készítette obi-ugor rekonstrukcióit is (BiblUr. 6: 123—98, vö. RédeiFestsch. 209—13, StudUgAlt. 9. Suppl. 100—3, 133—5). Legalább annyit szükséges megjegyezni, hogy az oppozíciós párok ilyen szemlélete mellett a szibilánsoknál a TOIVONEN kikövetkeztette $*\delta$ hangot (MSFOu. 67: 377—84) nem törölni kellene, hanem a legtávolabbi alapnyelvig a másik három mellett számon tartani!

P. SAMMALLAHTI (Historical phonology of the uralic languages. In: D. SINOR, The uralic languages. 478—544) a szóban forgó hangoknak ugyancsak késői átalakulását vallja, szerinte volt δ , δ' az U, a FU, az Ug. és az obi-ugor, valamint a PFP alapnyelv mássalhangzó-állományában (482, 491, 502, 510, 524, csak a PUg. és POug.-ban jelöli e hangokat a szokásos módon δ , δ' -val, a többi alapnyelvben, valamint etimológiai összeállításai rekonstrukcióiban $*d$, $*d'$ -val), a PSzam. alapnyelvben azonban — szerinte — már egyik sem létezett. Őt különböző nyelvben, öt különböző időszakra teszi föl a $*\delta$ és a $*\delta'$ kiveszését az uráli nyelvek hangállományából. Egymástól függetlenül 4 nyelvben számol $*\delta > *l$ változással (PP, PVg., POszjtj., magyar), $*\delta' > j$ fejlődéssel 3 nyelvben (összam., POszjtj., magyar, ahol még $j > gy$ változás is bekövetkezhetett), $*\delta' > *l'$ 2 nyelvben (PP, PVg.), $*\delta > r$ fejlődés csak az összamojédra következtetendő ki (485, 511, 512, 518, 532). Az UEW. fölfogása — valószínűleg HONTI cikkei alapján — lényegileg ugyanez, l. pl. a m. *enyv*, fi. *kuto-* 'weben', *muta* 'Moor' Ug., FP, FV rekonstrukcióit stb.

3. A δ és a δ' több szempontból kirí a finnugor alapnyelvre kikövetkeztetett mássalhangzók rendszeréből, azt pedig még bizonyítani sem próbálta senki sem, hogy az uráliban is megvolt, bizonyítás nélkül feltételezték meglétét, s tényként vették tudomásul kiveszését a szamojéd alapnyelvből. Kétségtelen, hogy egy uráli hang kiveszhetett az összamojédból, elvileg azonban ugyanakkora annak a valószínűsége, hogy a szamojédből hiányzó nyelvi jelenség a finnugor alapnyelvben fejlődött ki. Esetenként, részletes vizsgálat döntheti csak el, melyiknek nagyobb a valószínűsége.

a) Szembetűnően nagy az eltérés a FU alapnyelv összes többi kikövetkeztetett mássalhangzója és a $\delta - \delta'$ mássalhangzópár között, mert a többi a mai finnugor nyelveknek szinte mindegyikében megtalálható — ha nem is mindenütt valamennyi olyan pozícióban, mint az alapnyelvi rekonstrukciókban (l. pl. a magyar szókezdő p - megváltozását, az ugor $k +$ veláris fejleményeit stb.). A csak „norvég lapp nyelvjárásban, úgyszintén az egyes finn nyelvjárásokban jelentkező $-\delta$ hang, továbbá fonetikai szempontok ... [indítására] a finnugor $*-t$ -től eltérő alapnyelvi előzményt $*-\delta$ -nek, illetőleg $*-\delta'$ -nek” rekonstruált hang esetében (LAKÓ: NytudÉrt. 47. sz. 40) a többi finnugor nyelv nem támasztja alá a $m a i h a n g á l l o m á n y á v a l$ e rekonstrukció szükségességét. HAJDÚ szerint is: „ $*\delta$. Ez a hang változatlan formában mindössze a lappban jelentkezik. A finnen és mordvinban d ($\sim t$) felel meg neki, a többi finnugor nyelvben pedig l hangot találunk a helyén. [...] $*\delta'$. Finn, lapp és mordvin képviselője a $*\delta$ -vel megegyező, a többi (ugor

és permi) nyelvben *l'*, ill. a magyarban ebből keletkezett *j*, *gy* hangot találunk” (BUNy. 108). E két idézetből és az etimológiákból is látható (l. 1—3. tábl.), hogy mindössze a lapp nyelv norvég nyelvjárásában és egyes finn nyelvjárásokban van egy olyan hang, mely nem származtatható minden további magyarázat nélkül a FU alapnyelv kikövetkeztetett mássalhangzói közül egyikből sem. Ez az egyetlen lpN hangképviselet nemcsak eggyel, hanem kettővel emeli meg a rekonstruált mássalhangzók számát!

b) A δ és a δ' ennek következtében még abban is különbözik a többi FU mássalhangzótól, hogy míg például a szibilánsok esetében a három kulcsnyelv, a zürjén, votják és mordvin, felvilágosít a rekonstruálandó alapnyelvi hangról, addig itt a kulcsnyelvi képviselet (lpN, finn nyelvjárás) eltérése a **t* származékaitól nem elég a pontos rekonstrukcióhoz, a csak más FV nyelvből adatolt etimológiák csak vagylagosan, δ és δ' megadásával következtethetők ki, l. fi. *muta* 'Moor, Moder', *nito* 'heften, binden', illetve lp.—mordvin egybevetéseknél (UEW. 705, 713, 656, 786).

c) A FU alapnyelvre mindenki által elfogadottan kikövetkeztetett mássalhangzók között mindössze az *ŋ*-ről egybehangzó a vélemény, hogy csak szóközépi helyzetű volt, s most is az (a szam. szókezdeten köztudottan másodlagos). A 3. táblázat vallomása szerint a szókezdő δ' is alig adatolt, a δ pedig vitatott, HAJDÚ szerint a δ „csak szó belsejében fordult elő” (BUNy. 108), az UEW. erre vonatkozó hasonló álláspontját a *löp* névszó magyarázatában olvashatjuk. Az alapnyelvre kikövetkeztetett palatalizált — palatalizálatlan fonémapárok mindegyikénél mind a kettő lehet szókezdő és szóközépi helyzetű, a δ — δ' párnál pedig a δ' túlnyomóan, a δ kizárólag szóközépinek mutatkozik.

4. A δ — δ' kérdéséhez érdemben csak a teljes etimológiai anyag ismeretében lehet hozzászólni. Minthogy jelenleg a legteljesebb etimológiai gyűjtemény az UEW.-ben található, táblázatokban közlöm az UEW. finnugor adatait, az összeállítások magyar és finn tagjait teljes egészükben, a többi finnugor nyelvben pedig csak a δ , δ' -ből származtatott hangot, illetve hanghiányt ($\emptyset$), vagy az azokat tartalmazó hangkapcsolatot. A szamojéd adatok helyett JANHUNEN ósszamojéd rekonstrukciói kerültek a táblázatokba, mögéjük a lapszámuk a „Samojedischer Wortschatz” c. műből.¹ Ósszamojéd rekonstrukció hiányában az UEW. szamojéd adatainak megfelelő mássalhangzói találhatóak a táblázatokban.

Az etimológiai irodalmi szokásnak megfelelően a táblázatok kérdőjeles szögletes zárójelben megadott adatai egymással biztosan, a szögletes zárójelben kívüli adatokkal kérdőjelesen egyeztetethetők. A finnből a lappba, permiből az obi-ugor nyelvekbe stb. átkerült adatokra nyilak (ékek) utalnak, jelen vizsgálat szempontjából ezek érdektelenek, az UEW.-ből amúgy is könnyen megtalálhatók.

A szóközépi hangmegfelelések táblázataiban először azok az etimológiák találhatók, melyeknek van lapp tagjuk, a következő csoportot lapp tag nélküli, a megfelelési sor alapján idevont etimológiák alkotják, a δ' -val rekonstruált etimológiáknál ezeket a δ' vagy *l'*-val rekonstruáltak követik, az utolsó csoport az 1—2. táblázatban a δ és δ' adottságát a hangkapcsolatokban foglalja össze.

Az UEW.-ben szókezdeten δ' ritkán, δ pedig csak **l-* helyett, második, bizonytalan, csak a lapp tag odavonása esetén mérlegelhető eshetőségként fordul elő, SAMMAL-LAHTInak ugyanarról az etimológiáról, mint a táblázat is mutatja, más a véleménye.

¹ Az *ujj* esetleges szamojéd megfelelői nincsenek meg az SW-ban, ennek PSzam. rekonstrukcióját JANHUNEN máshol adta meg (JSFOu. 77/9: 6).

1. táblázat

U, FU, FP *- δ -val rekonstruált etimológiák

*- δ	magyar	vog.	osztj.	zj.	vtj.	cs.	md	finn	lapp	szam. (SW)	UEW
* $\text{-V}\delta\text{-}$	<i>velő</i>	<i>l</i>	<i>l, A, t</i>	$\emptyset$	$\emptyset, j$	$\emptyset$	<i>d'</i>	<i>ytime-</i>	<i>đ, dd</i>	—	572
	<i>nyél</i>	<i>l</i>	<i>l, A, t</i>	—	—	—	<i>d'</i>	<i>nyte-</i>	<i>đđ, đ</i>	* <i>nir</i> (102)	304
	<i>alszik</i>	<i>l</i>	<i>l, A, t</i>	—	—	—	<i>d</i>	—	<i>đđ, đ</i>	—	334
	<i>álom</i>	<i>l</i>	<i>l, A, t</i>	$\emptyset$	$\emptyset$	$\emptyset$	<i>d</i>	—	—	—	335
	<i>fal</i>	—	<i>l, A, t</i>	—	—	—	—	<i>pato</i>	<i>đđ, đ</i>	—	347
	<i>?tavaly</i>	—	<i>l, A, t</i>	$\emptyset$	$\emptyset$	—	—	<i>vuote-</i>	* <i>tt</i>	—	335
	<i>szalad</i>	—	—	$\emptyset, l, v$	—	—	—	<i>suota</i>	<i>đđ, đ</i>	? <i>jur. j</i>	28
	<i>szív</i>	$\emptyset$	$\emptyset$	<i>l, v</i>	<i>l</i>	$\emptyset$	<i>d'</i>	<i>sydäime-</i>	<i>đ</i>	* <i>sejê</i> (139)	477
	—	?[<i>l</i>]	[<i>l</i>]	—	—	—	—	? <i>putaa-</i>	? <i>Not. t</i>	? <i>jav. i</i>	400
	—	—	—	—	—	—	—	—	? <i>đđ</i>	?* <i>t. kam. r</i>	400
	—	—	—	—	—	—	—	—	?* <i>đđ</i>	?* <i>kácê</i> (57)	194
	—	—	—	$\emptyset, j$	$\emptyset, j$	$\emptyset$	<i>d</i>	<i>kuto-</i>	<i>đđ, đ</i>	—	675
	—	—	—	$\emptyset$	—	δ	—	<i>latu</i>	? <i>tt</i>	—	682
	<i>elő</i>	<i>l</i>	<i>l, A, t</i>	—	—	—	—	<i>ete-</i>	—	—	71
	<i>fel</i>	<i>l</i>	<i>l, A, t</i>	—	—	—	—	<i>pitkä</i>	—	* <i>pirê</i> (125)	377
	—	<i>l</i>	<i>l, A, t</i>	?[$\emptyset$]	[$\emptyset$]	—	—	<i>uutime-</i>	—	—	541
	—	?[<i>l</i>]	?[<i>l, A, t</i>]	—	—	—	—	? <i>kyty</i>	—	—	154
	<i>ölni</i>	<i>l</i>	<i>l, A, t</i>	$\emptyset, j$	$\emptyset, j$	—	—	—	—	—	566
	<i>holnap</i>	<i>l</i>	<i>l, A, t</i>	—	—	—	—	—	—	* <i>kum</i> (77)	193
	—	>	—	<i>l</i>	<i>l</i>	—	<i>d</i>	—	—	—	763
* $\text{-w}\delta$	?[<i>l</i>]	—	—	—	—	—	—	?[<i>löytä-</i>]	>	—	247
<i>wδ(lk)</i>	<i>tele</i>	<i>wl</i>	<i>l, A, t</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	?[<i>é</i>]	—	<i>täyte-</i>	?[<i>wđ</i>]	—	518
<i>ηδ(wδ)</i>	—	<i>wl</i>	<i>γαl</i>	—	—	—	—	? <i>nouta-</i>	—	* <i>no-</i> (111)	323
<i>l(wδ)</i>	—	<i>l</i>	<i>l l</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	?[<i>l</i>]	—	? <i>köyte-</i>	?[<i>wđ</i>]	—	135
* <i>jδ</i>	—	—	—	<i>l</i>	<i>l</i>	—	—	<i>neiti</i>	?[<i>id</i>]	* <i>ne</i> (100)	302
* <i>đj-</i>	—	—	—	—	—	—	—	>	?[<i>dj</i>]	?- <i>đej, r, j'</i>	193
* <i>đp</i>	—	—	>	—	—	—	—	—	<i>db, rp</i>	<i>rb, l'm</i>	358
* <i>đk</i>	—	<i>l'</i>	<i>j</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	$\emptyset$	<i>lg</i>	<i>sotka</i>	<i>d'g</i>	—	482

2. táblázat

U, FU, Ug. FP *- δ' -val rekonstruált etimológiák

- δ' -	magyar	vog.	osztj.	zj.	vtj.	cs.	md	finn	lapp	szam.	UEW.
* $\text{-V}\delta'\text{-}$	<i>hagy</i>	<i>l'</i>	<i>j</i>	<i>l'</i>	<i>l'</i>	δ	<i>d</i>	<i>katoa-</i>	<i>đđ, đ</i>	* <i>kájä-</i> (58)	115
	<i>?fáj</i>	<i>l'</i>	—	<i>l'</i>	<i>l'</i>	—	—	—	<i>đđ</i>	—	389
	<i>új</i>	—	—	<i>l'</i>	<i>l'</i>	$\emptyset, w$	<i>d</i>	<i>uute-</i>	<i>đ, đđ</i>	—	587
	—	<i>l, lj</i>	<i>j</i>	<i>l'</i>	—	—	—	<i>kute-</i>	<i>đđ, đ</i>	—	194
	—	<i>l'</i>	<i>j</i>	—	—	$\emptyset, j$	<i>d'</i>	<i>syte-</i>	<i>đđ, đ</i>	* <i>sijê</i> (140)	477
	—	<i>l'</i>	<i>j</i>	—	—	—	—	—	<i>đđ, đ</i>	—	488
	—	<i>l'</i>	>	?[<i>l'</i>]	[<i>l'</i>]	—	<i>d'</i>	<i>kete-</i>	<i>I. tt, δ</i>	—	142
	<i>?fejni</i>	—	—	—	—	—	?[<i>d'</i>]	—	—	—	359
	—	<i>l'</i>	—	<i>l'</i>	<i>l'</i>	δ	—	—	—	—	165

-δ'	magyar	vog.	osztj.	zj.	vtj.	cs.	md.	finn	lapp	szam.	UEW.
	<i>ujj</i>	l	j	—	—	—	—	—	—	j	449
	<i>ágy</i>	l	—	l	l	—	—	—	—	—	4
	<i>?+ügy</i>	—	—	?l	—	—	—	—	—	—	442
	<i>?ügy</i>	—	—	?l	—	—	—	—	—	—	442
	<i>??hegy</i>	—	>	—	—	—	—	—	—	??*j	115
				?l	—	?δ	—	—	—	—	786
δ' (l)	—	l	—	l	l	—	—	—	—	—	301
	<i>hagyap</i>	l	—	—	—	—	—	—	—	—	858
l' (δ)	<i>meggy</i>	<	l', A', t'	l	l	?δ	—	—	—	—	279
*δ't	<i>fajd</i>	lt	<	jd, d'	—	—	—	—	—	—	347
*δ'k	<i>tőgy</i>	l'æk	j	—	l	—	—	<i>tutka</i>	<i>tk</i>	—	533
	<i>völgy</i>	l	γæl'	l	—	—	—	—	—	jur. j	550
*δ'w	<i>hölgy</i>	l	j	—	—	—	—	—	<i>df</i>	—	116
				—	—	t	—	<i>kotva</i>	<i>δ'tf</i>	—	669
δ'w (tw)	—	—	—	—	—	—	—	?patvi	>	?*pet ³ mä (122)	347
δ'3m (δ'm)	<i>enyv</i>	l'əm	jəm	—	—	—	—	—	—	—	835
δ'm	<i>hamu</i>	l'əm	jəm	—	—	—	?lov	—	—	—	194
	—	—	m	—	—	—	—	—	<i>d'm, rm</i>	*suj ¹ 3- (143)	472
jδ'	—	—	—	—	—	—	—	—	?iD	?szelk. č, t, ttj	263
				—	?l	—	—	?maito	>	—	697

3. táblázat

Az UEW. és SAMMALLAHTI vagyilagosan vagy határozottan δ', δ kezdetű rekonstrukciói

magy.	vog.	o.	zj.	vtj.	cs.	md.	finn	lpN	szam.	UEW.	
—	l-	—	—	l-	?l-	—	—	—	—	l'sm3 vagy δ'sm3	262
—	—	j-	l-	l-	l-	—	—	—	—	δ'äη3-s3	65
—	l-	j-	l-	l-	l-	E l-	tuomi	d-	*jëem (536)	δ'eme (δ'öme)	65
						M l					
—	—	—	l-	l-	l-	—	tymä	d-	*jimä (537)	δ'imä (δ'ümä)	66
?gyak-	—	—	l-	l-	l-	—	?tokkaa-	—	—	δ'ukk3 FP, ?FU	66
{ lép	—	?A	l-	l-	l-	—	—	?d-	?jur. r-, A-	läpp3' (däpp3)...	242
léo ²	—	l-	l-	l-	l-	—	—	d-	—	Samm. PFU *däpd/ppä	543

Az UEW. rekonstrukciói csak kiindulási alapul szolgálhatnak a vizsgált kérdésben, akár az idevont, akár az idevonható rekonstrukciós lehetőségek szempontjából szükséges a felülvizsgálat.

5. A szóközépi δ és δ' kikövetkeztetések száma minden bizonnyal körülbelül a fele annak, ami az 1—2. táblázatban látható. Nyilván nem tekinthető e két rekonstruált hang komoly bizonyítékának olyan etimológia, melynek tagjait, mindet, kérdőjellel kapcsolja az UEW. a többihez, ilyen pedig 14 van. A magam részéről ezek számát még kettővel növelném, mert egy lapp és egy szamojéd szó egybevetése rendkívül bizonytalan a távoli rokonság miatt (368), s egy osztják, lapp és ?szamojéd egyeztetésre ugyanez áll (472,

² Helyesen: lép, V. E.

a cikk címében palatalizált, a szöveges magyarázatban palatalizálatlan δ említésével!). A finn-volgai tag nélküli 9 etimológiában meglehetősen kérdéses a szóban forgó két hang kikövetkeztetése, s ott sem sokkal indokoltabb, ahol a finn-volgai nyelvek adatai csak kérdőjellel fordulnak elő, azaz további 5 etimológiában. A finn *kotva* rekonstrukciójában indokolatlan δ -t kikövetkeztetni, erre csak más szempontból lehet hivatkozni, l. lent 6.

Egyébként az 1—2. táblázatban közölt etimológiáknak a történetében más rekonstrukciókról is volt már szó, például *öl* igénket említett hangtani munkájában LAKÓ is, HAJDÚ is a szóközépi *-l-* példaanyagába sorolta, a *meggy*-et a **-l-*-ébe, HAJDÚ is *-l-*-nél említi *ágy* szavunkat stb.

A fi. *latu* 'Spur' szó, a kérdőjeles lapp adatok odatartozása esetén csakis **-t-*-ből származtatható, a lapp adatok törlése esetén pedig vagylagosan ez a lehetőség is számításba veendő, l. lent 6. jegyz. A *tele* ugor és permi megfelelői problémamentesen levelezhetők szóközépi **-wl-*-ből, az amúgy is csak kérdőjellel hozzájuk kapcsolt FV tagok **-wt-*-ből, a cseremiszen affrikáta keletkezésével. A *holnap* etimológiája — kiegészítve a JANHUNEN közölte mot. adattal s annak alapján készített összamojéd rekonstrukcióval — ugor **-l-*-es etimológiának látszik, az itt megadott szamojéd adat pedig törlendőnek.

A három δ' (*l'*), illetve az *l' (δ')-vel rekonstruált etimológiában összesen egyetlen egy cseremiszi kérdőjeles adat nem illik bele az *l'* származékai közé, az osztják képviselőt pedig határozottan *l'*-re utal, így ezeknél éppen úgy, mint a finn-volgai tag nélküli etimológiáknál a δ' -s rekonstrukció valószínűtlen, különösen akkor, ha az osztják *j* megfelelést (*ujj*) sem itt, sem másutt nem tekintjük a δ' melletti kétségbevonhatatlan bizonyítéknak. Hízen van osztj. *j* más módon rekonstruált szavakban is: a fi. *sylki* 'Speichel' FU rekonstrukciójában *-l'k-* látható, osztjV megfelelőjében pedig *j* (UEW. 479); ennek magyarázata — „Das anzunehmende FU **l'* ist in den obugrischen Sprachen zu den Fortsetzungen von **\delta'* übergegangen” (i. h.) — nem meggyőző, mert ehhez teljesen biztosan kellene tudnunk, hogy az obi-ugor alapnyelvben volt **\delta'*. Meg kellene indokolni, hogy a vog. *-l'*, mely a FU **l'*-nek szabályos folytatója, itt miért nem abból vezetendő le, valamint indokolni kellene azt is, hogy a két különböző obi-ugor kikövetkeztetett mássalhangzó hogyan, miért válthatta föl egymást, hiszen ezeknek nincs közös realizációs lehetőségük, olyan, mint például a finnégi fokváltakozásban, ahol a *tt ~ t* és a *t ~ d* váltakozás közös eleme a *t*, a szótag nyíltsági-zártsági viszonyainak megváltozásával a nyelvérzék áthelyezheti a közös elemet a másik váltakozási sorba. Hasonlóan vélekedik *fagy* szavunk kérdőjeles osztják megfelelőjéről is az UEW. (352), ahol szerintem a kérdőjel törölhető, hiszen ha a permi nyelvekben lehet **l'*-ből származó *j* (LAKÓ: NytudÉrt. 47. sz. 52), s van mai magyar *j* és *ly*, nem lehetetlen, hogy a permi nyelvekhez hasonlóan az osztj. képviselő *l'* és *j* is lehessen.*

A mássalhangzók kapcsolatában kikövetkeztetett 8 δ -s rekonstrukció közül 6-nak van lapp tagja, de ezeknek csak a felében adatolt az ominózus lpN realizáció, s ezek közül is csak egy tekinthető biztos etimológiának, a δ' kapcsolatainak lapp adataiban minden **t-*-ből származtatható hang található. A leggyakoribb kapcsolat *-w\delta-* 4 rekonstrukcióban fordul elő, ezekből 3 két lehetőség egyikeként, s még az UEW. is csak kérdőjellel köti össze az *l-*-ből származtatható tagokat a finn-volgaiakkal. — A szamojéd nyelvekben δ' -nél *j*-s megfeleléseket találunk, δ -nél meglehetősen változatosak az ajánlatok, SAMMALLAHTI csak az *r*-et fogadja el.

Kritikai megjegyzéseim után a következő etimológiákat tekintem helyeseknek: a lpN taguák közül a *velő*, *nyél*, *alszik* (a belőle képzett *áalom* szóval együtt), *fal*, *?tavalj* (ahol a ? csak a magyar tag odatartozására vonatkozik), *szalad*, *szív*, fi. *kuto*, s a megfelelési sor azonossága miatt *elő*, *fel*, fi. *uudin*, *sonka* (erről l. alább 17.), *neiti* s a magyar és finn tag nélküliek közül egy (UEW. 763), továbbá egy az UEW.-be föl nem vett, SAMMAL-

LAHTInál szereplő U etimológia, a fi. *sata* 'eső' szóé, illetve a palatalizált párnál: *hagy*, *?fáj* (a ? itt is csak a magyar tagra szól), *új*, fi. *kusi*, *sysi* és egy magyar és finn tag nélküli egyeztetés (488) megfelelő lpN taggal, a fi. *kesi* és a m. *tőgy*, *hölgy* (lapp adatai nem, csak a megfelelési soruk indokolja idevonásukat), s esetleg még egy etimológia (165) tartozik ide cser. megfelelője miatt. Azaz van 26 helyesnek látszó etimológia, melyek finn-volgai tagjai valamilyen *t*-féle előzményre utalnak, az ugorok pedig *l*-re, illetve ennek jésített párjára — megfelelő magyarázattal.

6. Az UEW. közölte δ , δ' -s rekonstrukciók száma azonban nemcsak csökkenthető, hanem a lehetőségek száma növelhető is. Az UEW. egyetlen egy esetben utal arra egy finn volgai etimológiánál — fi. *sota* 'Krieg' (lpN tagja finn jövevényszó) —, hogy háromféle rekonstrukciós lehetőség van: szóközépi *t*, δ és δ' . Egy másik esetben (fi. *kotva* 'Weile'), ahol ugyancsak nincs az etimológiának lpN tagja, indokolatlanul csak FV δ' -t rekonstruál, s 19 FV etimológiában a három szóközépi rekonstrukciós lehetőség helyett csak **t* van megadva. Ha finn-volgai tagok *t*-jének a permi nyelvekben hanghiány felel meg, az **t* vagy **\delta* képviselője is lehet, noha 8 esetben az UEW. csak a **t* rekonstrukciót adja meg. A 4. táblázat ezeket, az UEW. saját rekonstrukciós elveinek meg nem felelő etimológiákat s az egyetlen helyesen rekonstruáltat foglalja össze.³

A finn-volgai szóközépi *-t*-féle hangot tartalmazó etimológiáknak, ha nincs lpN tagjuk, háromféle rekonstrukciós lehetőségük van, ha van lpN adatuk $\vec{d}$ -vel, akkor kettő (l. fönt 3. b), a finn-permi eredetűeknek pedig bizonyos föltételek mellett ugyancsak kettő. Az ugor etimológiáknál másféle a bizonytalanság: bármikor kiegészülhetnek finnugor vagy uráli etimológiákká, például *fel* szavunkat a MSZFE. ugor eredetűnek, **-l*-lel magyarázza, az UEW. és SAMMALLAHTI urálinak, **-\delta*-val a szó közepén. Ilyen alapon minden ugor eredetű szó, nem szókezdő helyzetben *l*-lel „in spe” a δ sorába számítható, l. *alom*, *?alkot* (*olt*), *elv*, (*elü*, *el*), *?üldöz*, *köles*, *loll*, *malát*, *meleg*, *mély*, *méltó*, *nyolc*, *fül* (*füt*), *fül*, *folyik*, *szél*, *szül*, *szalu*, *tál*, *táltos*, *atval* (*fial*), *ólom*, vö. még *nyom*, *holnap* (l. 5.).

7. Némi megszorítással ugyanez állítható, az ugor *l*-kezdetű szavakról is, sőt talán az ugor és permi, esetleg még az ugor—permi—cseremiszi *l*-kezdetű etimológiákról is. Ha ugyanis találunk hozzájuk finn vagy lapp *t* kezdetű szót, akkor δ -sítható a szókezdő mássalhangzó, abban az esetben, ha *lép* főnevünk származtatásában elfogadjuk SAMMALLAHTI véleményét. Ez ugyan jelenleg gyenge lábon áll, mert nem támasztható alá másik, biztos példával. Elvileg azonban nem zárható ki a szókezdő **\delta*-, sőt még finn-lapp *t*-kezdetű egyeztetés is kiegészülhet ilyenné. Az elvileg lehetséges mordvin megfelelő realizálódási lehetőségéről azonban semmit sem tudunk.

Az UEW. **\delta'*-szókezdetre négy példát állít össze, noha szerintem vagy három, vagy öt lenne ésszerű. E rekonstrukcióhoz ugyanis finn, lapp vagy mordvin megfelelő ismerete nélkül aligha lehet jutni, erre azonban a 3. táblázat adatainál csak három esetben van lehetőség. A szókezdetek cser. *l*-je pedig sehogyan sem egyeztethető szóközépi tapasztalatainkkal. Szerintem vagy mind a két *t*-s adatot nem tartalmazó etimológiát, vagy egyforma bizonytalansággal lehetne ideszámítani, de sokkal inkább *l*-ből származtatni. Az osztj. szókezdő *j*-, mint utaltam rá (5.), nem lehet ennek akadály, sőt idővel össze-

³ A „*wetʒ*’... Rind’ FW” (821) rekonstrukció nyilván sajtóhiba, hiszen a lpN tag odavonása esetén δ vagy δ' rekonstruálandó, nélküle pedig harmadik lehetőségként *t* is. Vö. a szócikkkel, melyre utalás is van, *wälʒ* (*wäʒʒ*)’... Tier’ FU (563—4), melyben e FV etimológia odavonását a lapp taggal együtt csakis δ előzmény föltevésével tartják lehetségesnek. Egy FV rekonstrukció (*t* nélkül) δ vagy δ' -vel lp N $\vec{d}$, mel *d'* alapján (786) az UEW-ban elvszerű.

gyülhet annyi */-ből származtatható, hogy teljesen szabályosnak tekinthető. Az UEW. kevés */-kezdetűnek rekonstruált szava — a lapp tagúak kivételével (finn meg nincs is közöttük) — lapp-finn tagokkal bővítve átalakulhat */- kezdetűvé; bizonytalansági együttható tehát itt is akad.

4. táblázat

A szó közepén nem egyféle rekonstruálást lehetővé tevő etimológiák
(A finn-volgai lehetőségek száma 3 [-t-, -δ-, -δ'-], a finn-permi 2 [-t-, -δ-])

zj.	vtj.	cser.	md.	finn	lpN	az UEW. rekonstruktuma	
		<i>suđala-</i>	<i>šudo-</i>	<i>sota</i>	>	F <i>šota, šođa</i> v. <i>šođ'a</i>	777
		<i>kot</i>	—	<i>kotva</i>	<i>tf</i>	FV <i>kođ'wa</i>	669
		—	<i>utomo</i>	<i>aitta</i>	>	FV <i>ajta</i>	605
		—	<i>ekšter</i>	<i>ahtera</i>	—	FV <i>akšte-r3 (akš3-ter3)</i>	606
		—	<i>ketks</i>	<i>kädykse-</i>	—	FV <i>käte-kse</i>	654
		—	<i>?madamo</i>	<i>?mata-</i>	?R	FV <i>mata-</i>	699
		<i>näktä-</i>	<i>névta-</i>	<i>nyhtä-</i>	—	FV <i>nüktä-</i>	715
		—	<i>?pivte-</i>	<i>?pettä-</i>	>	F <i>pektä- V</i>	728
		—	<i>pet'kel'</i>	<i>petkele-</i>	—	F <i>petke</i> Ź	729
		—	<i>ped'lej</i>	<i>é. pidal</i>	—	F <i>pitä-lŹ</i>	733
		—	<i>sato-</i>	<i>?satta-</i>	>	F <i>satta- V</i>	753
		—	<i>kšta-</i>	<i>huhu-</i>	—	F <i>šukšt</i> Ź	788
		—	<i>čuvto</i>	<i>huhtu</i>	—	FV <i>šukta</i>	788
		—	<i>??tädä</i>	<i>??täti</i>	—	F <i>tätä V</i>	794
		<i>?turta-</i>	—	<i>?turta</i>	—	F <i>turta V</i>	801
		<i>wadar</i>	<i>odar</i>	<i>utare</i>	—	FV <i>utare</i>	806
		<i>waštar</i>	<i>ukštor</i>	<i>vaahtera</i>	—	FV <i>wakšt3re (wokšt3re)</i>	812
		<i>wuröđ</i>	—	<i>varte-</i>	>	F <i>warte V</i>	814
		<i>?waštär</i>	—	<i>?vihta</i>	—	F <i>waštaV</i>	816
		<i>?wat</i>	—	<i>?vata</i>	—	F <i>wata V</i>	816
		—	<i>vedraš</i>	<i>é. veis</i>	<i>?vok</i>	FV <i>wet3</i>	821
<i>?[jel</i>	<i>jel]</i>	—	—	<i>?jälte-</i>	—	FP <i>jälte</i>	632
<i>?[kięs</i>	<i>kwas]</i>	—	—	—	?T	F <i>kowt3P</i>	674
<i>?[mur-</i>	<i>murj]</i>	—	—	<i>?marta</i>	>	FP <i>marta</i>	699
<i>ri</i>	—	<i>lüđo</i>	—	<i>rita</i>	<i>tt</i>	FP <i>rita</i>	746
<i>jual-</i>	<i>jual-</i>	<i>jađa-</i>	—	—	—	FP <i>jat3</i>	632
<i>za</i>	<i>zu</i>	<i>šüđär</i>	—	—	—	FP <i>set3¹</i>	757
<i>sa</i>	<i>su</i>	<i>sâc</i>	<i>sod</i>	—	—	FP <i>sšt3</i>	769
<i>?[tar</i>	<i>tur]</i>	—	—	<i>?é. teder</i>	—	FP <i>tere (tetre)</i>	794

8. A *đ*, *đ'* kikövetkeztetések képviselőtét a mai uráli nyelvekben a legjobban úgy tekinthetjük át, ha valamennyit — szókezdőt és szóközépit — egybefoglaljuk oly módon, mint LAKÓ a szóközépieket egy táblázatban egyesítette (NyttudÉrt. 47. sz. 40). A kevés szókezdő minden adatát, a szóközépieknek pedig azon adatait tartalmazza az 5. táblázat, melyre az 1—2. táblázat helyes etimológiának minősített 26 példájában legalább két példa akad. A táblázat adataiból a zürjén-votják *-j-* a */- képviselőtéből elhagyható, mert hiátustöltőnek is minősíthető a szabályos *Ø* helyén (s az egyetlen vogul *-j-* is értelmezhető

ilyenek). Hasonlóképpen a δ' képviselőjében cser. *w, j*. Érdekes, hogy cser. δ csak egyszer akad $*\delta'$ leszármazottjaként, így nem került az 5. táblázatba.

5. táblázat

Az U/FU $*\delta$, $*\delta'$ képviselő a finnugor nyelvekben és az ősszamojédban

U/FU	lapp	finn	md.	cs.	vtj. z.	osztj.	m.	szam.	
$*l/\delta$	? <i>d, t</i>	—	—	<i>l</i>	<i>l</i>	—	? <i>A</i>	<i>l</i>	? <i>jur. r, A</i>
$*-\delta$	N. $\delta\delta \sim \delta$	<i>t \sim d</i>			<i>l, \emptyset</i>	<i>l</i>	<i>l, A, t</i>	<i>l</i>	$*r$ $*j$,
$*-\delta'$	L. <i>t</i>	nyj. $\delta, l, \emptyset$ stb.	<i>d, d'</i>	$\emptyset$	<i>l'</i>	<i>l'</i>	<i>j</i>	<i>j, gy</i>	$*j$
$*\delta'$	N. <i>d, L. t</i>	<i>t</i>	E <i>l'</i> M <i>l</i>	<i>l</i>	<i>l'</i>	<i>l'</i>	<i>j</i>	? <i>gy</i>	$*j$

Külön kell *szív* szavunk csak e szóban adatolt ugor megfelelőiről beszélnünk. Noha ez a szó régebb óta szerepel a finnugrisztika bizonyítékai között, mint a tudományos kutatás megindult, sőt már az uralisztikai származtatása is — mely az Affinitasig nyúlik vissza —, régebbi „tudományunknál”, s a kezdeti idők óta a Beitr.-ben, legújabb etimológiai szótárainkban, JANHUNENNál megtalálható, SAMMALLAHTI azonban FU eredetűnek tartja (549). Az etimológia tehát régi, de még nem merevedett klasszikussá. Ez a hangtani magyarázatra is vonatkozik. LAKÓ „a finnugor $*-\delta$ folytatóira” (i. m. 41) hozott példaanyagában II. alatt egyetlen példaként közli. HAJDÚ pedig NB bevezetéssel, jegyzetben a „ $*\delta > \text{PUG. } *l$ tendencia mellett az uráli hang szórványos ugor kori elenyésztését” (108) szemlélteti vele. Az ugor rekonstrukciók egybehangzóan *l* nélküliek: ösvog. $*\text{šim}$, őssztj. $*\text{sēm}$, obi-ugor $*\text{šim}$ (HONTI, BiblUr. 6, N° 593.), a konsonantizmust illetően ezzel megegyezik SAMMALLAHTI ösvog. és őssztj. rekonstrukciója, l. nála még PUG. $*\text{šimī}$ (i. h.). Egyik kikövetkeztetett alak sem enged a δ helyén keletkezett hanghiányra és a két vokális összevonására következtetni. SAMMALLAHTI PFU $*\text{šüdümi}/\text{šedmi}$ és az UEW. $\text{šüdü}(-m\beta)$ -ként megadott U rekonstrukciója egymással egyeztethető, ehhez vö. PSzam. $*\text{sej}\hat{\beta}$ (SW. 139). Az ugor adatok alaki eltérése analógiával nem támasztható alá, nem hangtani magyarázat viszont adható: az obi-ugor bálványoknak mai napig kedves áldozati ajándék a *szív*, s ez valószínűleg az ugor korban is így lehetett. Ezért ez a szó az áldozati tabu-szókincsbe tartozhatott, eufemisztikusan a szokottnál egy szótaggal amúgy is hosszabb szónak az elejét és a végét, a képzőt jthették ki, ezért felelhet meg a szó eleje és a vége az azonos jelentésű finn-permi szóénak.

Az 5. táblázat adatai a fi. *sotka* 'Tauchente' obi-ugor és mordvin képviselőjét nem tartalmazzák, erről l. alább 17.

Az 5. táblázatból látható, hogy a finn, a permi és az ugor hangképviseletben nincs különbség a szóközépi és a szókezdő esetekben, a cseremiszi szókezdőt viszont minden esetben *l*, amire szóközépi példa nincs, s hasonló módon eltérő a mordvin szókezdő *l, l'* és szóközépi *d, d'* realizáció is. Az alapnyelvi $*\delta$ s $*\delta'$ kikövetkeztetését szükségessé tevő lpN δ a kevés szókezdeti idetartozó etimológiában nincs, helyette mindenütt $*t$ -ből származtatható *lapp* hang található valamennyi nyelvjárásban.

Az 5. táblázatban az ugor és a permi nyelvekben van egy jésítetlen és egy jésített megfelelési sor, a realizáció független a szókezdő vagy szóközépi helyzettől. A cseremiszi, mordvinban és a lappban pedig a szókezdő, illetve a szóközépi realizációk látszanak különbözni, a finnben csak *t* és annak nyelvjárási származékai fordulnak elő; azaz

az eddigi adatok alapján a jésítetlen és a jésített előzmény egybeesésén kívül a szókezdő és a szóközépi realizáció is azonosnak látszik.

9. Az előzmények vizsgálata előtt szükséges arra nyomatékosan utalni, hogy a magyar -gy- (?gy-) ennek megállapításához nem veendő figyelembe, mert minden bizonnyal különnyelvi fejlemény. Nemesak a szókezdő *j ~ gy* igazolható támadhatatlan példákkal — *jön ~ gyün, jó ~ gyógyul*, FU *j-ből származtatható *gy-* kezdetű szavak etimológiája: *gyalog, gyökér* stb. — hanem szóközépi *ly ~ gy* nyelvjárásközi megfelelésre is van a *bulyuta ~ bulyutá*-tól a *vagy ~ vaj*-ig számos példa, sok finnugor eredetű szavunk *gy*-jének vagy *gy ~ ly ~ j ~ l*-jének a rekonstruálásakor föl sem merült egy alapnyelvi δ' vagy δ kikövetkeztetése, l. a *bogyó ~ bojó ~ bolyó, fül ~ fily ~ figyel, fagy, fagyal, faggyú, négy* rekonstrukcióit, melyekben *l, l', j, lj* látható. Így az 5. táblázat m. *j, gy* adata is származtatható — ha a vele egyeztetett rokon nyelvi adatok ennek nem mondanak ellen — az említett szóközépi hangokból, hangkapcsolatokból.

Ha az 5. táblázatban a m. *gy* képviselőket **j > gy* vagy **l' > gy* származékoknak tekintjük, akkor logikusabb az ugor alapnyelvre KÁLMÁN és HAJDÚ rekonstrukcióit elfogadni, mint HONTI és SAMMALLAHTI két évtizeddel később közölt nézetét, mely szerint a δ és a δ' az ugorból örökségként még belekerült a leánynyelveibe, s csak a három ugor nyelv önálló életében tűnt el. Azaz a * $\delta > l$ fejlődés három ugor nyelvben — tehát három különböző nyelvben — s nem is azonos időben történt, a * $\delta' > l'$ csak a vogulban zajlott le, a * $\delta' > j$ pedig ugyancsak egymástól függetlenül az osztjákban és a magyarban. Ezzel szemben, ha a *l'* és a *j* végeredmény közötti különbségben nem látunk áthidalhatatlan akadályt, akkor a * δ és a * δ' kiveszését legkésőbb az ugor kor végére befejezett ténynek tekinthetjük. A magyar *ly ~ j* nyelvjárásközi megfelelése — l. *paszuly ~ paszuj, bélyeg ~ bijog, polyva ~ pejva, súly ~ suj, vályog ~ vajúg* stb. — vagy az **l'* zürjén és votják *l, j* származékai (LAKÓ i. m. 52) ismeretében az 5. táblázatban közölt mai képviselők lehetnek ugor *l és **l'* származékai.

10. Hogy a kétféle rekonstruált fejlődési sorozat közül melyik a valószínűbb, azon ugyanúgy lehet vitatkozni, mint az euklideszi axiómán, mármint hogy a párhuzamosok a végtelenben találkoznak-e vagy sem. A bizonyítás egyik esetben sem sikerülhet. Ahogy nem lehet kimenni a végtelenbe s az euklideszi állítás igazságát ellenőrizni, ugyanúgy nem lehet meggyőződni az ugor kor hangállományáról sem.

Bolyai János bizonyítási eljárása azonban átültethető a nyelvészetbe. Ő deductio ad absurdummal ki akarta mutatni, hogy az euklideszivel ellenkező állítás ellentmondáshoz vezet. Mint ismeretes, így fedezte föl a Bolyai—Lobacsevszkij geometriának nevezett abszolút geometriát, melynek az euklideszi geometria speciális megvalósulása.

Fenti megfogalmazásomból látható, hogy én KÁLMÁN és HAJDÚ elgondolását tartom logikusabbnak, tekintem sokkal valószínűbbnek. Megpróbálok az ellenkező, a HONTI — SAMMALLAHTI állította fejlődésmenet elfogadásával, a mai ugor megfelelésekből kiindulva ascendens módon „igazolni” állításukat. Kiindulásul válasszuk az egyszerűbb, a * δ sorába tartozó megfeleléseket, azaz a mai magyar, vogul-osztják *l*-ből kiindulva állapítsuk meg az obi-ugor és az ugor előzményeket. Az egymással egybevetendő rekonstrukciókat, valamint azok finnugor és uráli előzményeire készült rekonstrukciókat, valamint azok finnugor és uráli előzményeire készült rekonstrukciókat módomban áll szinte azonos időben készült munkákból idézni s táblázatban egyesítve szemléltetni, l. 6. táblázat. Az ősvogul, ősosztják és az obi-ugor rekonstrukciókat HONTI művéből származnak, tehát 1982-ből, SAMMALLAHTI ugor, FU és U alapnyelvre kikövetkeztetett adatait 1988-ban közölte, s végül az UEW.-ből idézhető Ug., FU, U rekonstrukciók is ugyanabban az évtizedben, 1986—88 között jelentek meg. A 6. táblázat tehát

6. táblázat

Ugor szavak szóközépi -l-lel és rekonstrukcióik különböző szerzőknél⁴

magyar			Honti László			Sammallahti			UEW.	
(finn)	vogul	osztj.	Pvog.	Posztj.	POUg.	PUG.	PFU	PU	PFU	PU
<i>álom</i>	<i>ōləm</i>	<i>uləm</i>	* <i>ūlm</i> z	* <i>wuləm</i> ~ <i>aləm</i>	* <i>wuδəm</i> /	* <i>alma</i>	* <i>ālma</i>	—	<i>oδa-mz</i>	—
<i>alszik</i>	<i>ala-</i>	<i>āla-</i>	* <i>āl/āl-</i>	* <i>āla-</i> ~ <i>ol</i>	* <i>wδ-</i> ~ <i>ol-</i>	* <i>ādi-</i>	* <i>ođä-</i>	—	<i>ođa-</i>	—
<i>nyél</i>	<i>nāl</i>	<i>nōl</i>	* <i>nāl</i>	* <i>nōl</i>	* <i>nāδ'</i>	* <i>nüđi</i>	* <i>nüđi</i>	* <i>nüdi</i>	—	<i>niđe</i> /
<i>velő</i>	<i>wäləm</i>	<i>weləm</i>	* <i>wäləm</i>	* <i>weləm</i>	* <i>wēδəm</i>	* <i>wädämī</i>	* <i>wü/ädi/ämi</i>	—	<i>wiδz(mz)</i>	—
(<i>uudin</i>)	<i>aməl</i>	<i>olōw</i>	* <i>äləm</i> >	* <i>oləp</i>	* <i>ōδ-</i>	* <i>ādīmī</i>	* <i>oodimi</i>	—	<i>uδz-mz</i>	—
<i>elő</i>	(<i>j</i>) <i>ēlt</i>	<i>il</i>	* <i>jil</i>	* <i>jil</i>	* <i>jil</i>	? <i>*idi</i>	* <i>eđi</i>	—	<i>eđe</i>	—
<i>holnap</i>	<i>kol</i>	<i>kōltəγ</i>	* <i>käl</i>	* <i>kōltəγ</i>	* <i>kōl</i>	—	—	—	—	<i>kuδz</i>
<i>fal</i>	—	<i>pəl</i>	—	—	—	* <i>páda</i>	* <i>pä/ida</i>	—	<i>paδz</i>	—
<i>fél</i>	<i>pält</i>	<i>pəl-</i>	* <i>päl(ə)t</i>	* <i>pol</i>	<i>päl</i> /	* <i>piđi</i>	* <i>piđi</i>	* <i>pidi</i>	—	<i>piđe</i>
?(<i>pudas</i>)	<i>pasəl</i>	<i>päsəl</i>	* <i>päsəl</i>	* <i>päsəl</i>	—	—	—	—	—	<i>puđa-se</i>
?(<i>nouta-</i>)	<i>nāwl</i>	<i>-núγəl-</i>	* <i>nīwəl-</i> /	<i>noγal-</i>	* <i>nuγəl-</i>	* <i>nugi-</i>	* <i>nuxi-</i>	* <i>nox-</i>	—	<i>nonda-</i> /
<i>öl-</i>	<i>äl-</i>	<i>wel-</i>	* <i>äl-</i>	* <i>wel-</i>	* <i>wēl-</i> /	* <i>wilä-</i>	* <i>wilä-</i>	—	<i>weδz-</i>	—
' <i>stechen</i> '	<i>pil'-</i>	<i>pel-</i>	* <i>pil-</i>	* <i>pel-</i>	* <i>pVδ-</i>	* <i>pedä-</i>	* <i>pedä-</i>	—	<i>pelz-</i>	—
<i>tele</i>	<i>tāwl</i>	<i>tel</i>	* <i>tāγəl</i>	* <i>tel</i>	* <i>tēγəl</i>	* <i>tägđä</i>	* <i>tāwđä</i>	—	<i>tāwđe</i>	—
?(<i>köysi</i>)	<i>käləw</i>	<i>keA</i>	* <i>koäləγ</i>	* <i>köləγ</i>	—	—	—	—	<i>kälz</i>	—
<i>eyedis</i>	—	<i>weli</i>	—	—	—	? <i>*wäđä</i>	? <i>*wäđä</i>	—	<i>wälz</i>	—
<i>hal</i>	<i>kōl</i>	<i>kul</i>	* <i>kūl</i>	* <i>kul</i>	* <i>kul</i>	* <i>kāla</i>	* <i>kālā</i>	* <i>kālā</i>	—	<i>kala</i>
<i>hal-</i>	<i>käl-</i>	<i>kāla-</i>	* <i>kāl-</i>	* <i>kāla-</i> ~ * <i>kōl</i>	* <i>kālī-</i>	* <i>kāli-</i>	* <i>kooli-</i>	* <i>kāxli-</i>	—	<i>kola-</i>
<i>hál</i>	<i>kōl-</i>	<i>kal-</i>	* <i>kūl-</i>	* <i>kal-</i>	* <i>kūl-</i>	* <i>kāla-</i>	* <i>kālā-</i>	—	<i>kalz-</i>	—
<i>háló</i>	<i>xūləp</i>	<i>kalōw</i>	* <i>kūləp</i>	* <i>kaləp</i>	* <i>kūlpə</i>	* <i>kālaw</i>	<i>kālāw</i>	—	—	<i>kalz</i>
<i>fél-</i>	<i>pil'-</i>	<i>pəl-</i>	* <i>pil-</i>	* <i>pēl-</i>	* <i>pil-</i>	* <i>pilī-</i>	* <i>pele-</i>	* <i>pele-</i>	—	<i>pele-</i>
<i>fül</i>	<i>pil'</i>	<i>pəl</i>	* <i>päl'</i>	* <i>pēl</i>	* <i>päl</i> /	* <i>pilji</i>	* <i>peljä</i>	—	<i>peljä</i>	—
<i>öl</i>	<i>tāl</i>	<i>lōl</i>	* <i>tāl</i>	* <i>λōl</i>	* <i>äl</i> /	* <i>süli</i>	* <i>süli</i>	* <i>süli</i>	—	<i>sile</i> /
<i>volt</i>	<i>al-</i>	<i>wol-</i>	* <i>al-</i>	* <i>wol-</i>	* <i>wōl-</i>	* <i>wāli-</i>	* <i>wo/ali-</i>	—	<i>wole-</i>	—

⁴ Ennek a táblázatnak a végső ellenőrzése technikai okok miatt elmaradt.

szinkrón tudományos eredményeket tár elénk. Ha a táblázatba bevett ugor szó SAMMALLAHTI cikkében megvan, akkor PUG., PFU rekonstrukció mindig idézhető, PU természetesen csak akkor, ha az etimológiát urálinak minősíti. Minthogy az UEW. csak a legrégibb alapnyelv alakját következteti ki, ezért vagy csak PFU vagy csak PU adatot ad meg. HONTI rekonstrukciói között természetesen csakis olyanok találhatók, melyek mind a két obi-ugor nyelvben megőrzött szavak alapján készülhettek. A 6. táblázat az oszjtj V adatot közli, annak hiányában a Trj.-t. Elvileg benne lehetne a táblázatban egy egymással több ok miatt kérdőjellel egybevehető vogul-oszjtjék szópár, mely esetleg a fi. *käly* 'Schwägerin' vagy a fi. *kyty* 'Schwager' szóval egyeztethető (UEW. 135—6, 154), s attól függően *l* vagy *δ* van a rekonstrukcióban, minthogy sem HONTI, sem SAMMALLAHTI anyagában nem szerepel, vagylagos szerepeltetésének közlése az UEW. alapján semmivel sem növelné a táblázatból vonható következtetések bizonyító erejét. Minthogy a ?*tavaly* etimológiája HONTI munkájába bele sem kerülhetett, SAMMALLAHTInál sincs megemlítve, az is kimaradt a táblázatból, továbbá minden olyan *δ*-s rekonstrukció, melyben csak egy ugor nyelvből van adat (*szalad*), vagy az ugor adatokban nincs *l* (*sziv*). Szükséges a kitűzött cél érdekében azonban legalább néhány etimológiával utalni arra, hogy a *δ*-val rekonstruált eseteknél sokkal gyakrabban van mind a három ugor nyelvben szóközépi *l*, s a rekonstrukciókban is mindenkinél **l* található. A táblázatban félkövér vonal alatt említek néhány ilyen, csupa olyat, melynél HONTI őszosztjék **l*-et rekonstruál, azaz mai oszjtjÉ és Kel. *l*, *Λ*, déli *t* származékkal, ilyen 724 rekonstrukciója közül 89, van azonban még 24 őszosztj. **l*, mai É Kel. *l*, déli *l* alapján történt rekonstrukciója, melyeknek ugyancsak vog. *l* felel meg,⁴ e 113 esetben obi-ugor **l*-et következtet ki. SAMMALLAHTI anyagában természetesen ennél kevesebb az uráli és a finnugor szóközépi *l* rekonstrukció, de nála is csaknem 70 található.

A 6. táblázat tehát csupa olyan etimológiát közöl, melyek ugor tagjaiban most *l* (néhány esetben a szó egyéb hangjai által indokolhatóan jésítetten) található, melyek ősvogul és őszosztjék rekonstrukciója HONTInál *l*-lel történt. Az obi-ugorra és a még régebbi korokra azonban már eltérőek a következtetések. Több mint száz esetben — ezekre utal a félkövér vonal alatti néhány példa — minden alapnyelvre, minden eddigi kutató *l*-et rekonstruált. Van néhány etimológia — *alszik*, *nyél*, *velő*, fi. *uudin* —, melyeknél HONTI, SAMMALLAHTI és az UEW. is az obi-ugor, illetve mindegyik előző alapnyelvre *δ*-t következtet ki. Itt említhető ötödiknek az *áalom*, melynél nem hangtani, hanem etimológiai a különbség. A magyar kutatók az *alszik* származékának tartják, SAMMALLAHTI pedig — a 'schlafen' / 'träumen', 'dormir' / 'rever' stb. igeparókhoz hasonlóan — etimológiai kettősséggel készíti az etimológiákat. Több esetben HONTI obi-ugor *l* rekonstrukciójával szemben a másik két rekonstruktor nem *l*-et rekonstruál, akár, ha SAMMALLAHTInál és az UEW.-ben is van rekonstrukció (*elő*, *fel*), akár, ha csak az UEW.-ben szerepel az etimológia (*holnap*, fi. ?*pudas*), vagy éppen HONTInak nincs módja rekonstrukciót készíteni (*fal*), egy esetben (?*nouta*-) a három forrás háromféleképpen rekonstruál. SAMMALLAHTI és az UEW. fölfogása nem azonos az *öl*- és 'stechen' esetében (ez utóbbinál HONTI nem az UEW.-vel, hanem SAMMALLAHTival ért egyet), három esetben az UEW. *l*-s és *δ*-s rekonstrukciója lehetségesével számol, ezek közül kettőt SAMMALLAHTI *δ*-val ad meg.

HONTI saját elvi fölfogásához következetesen ősvogul és őszosztjék *l* mellett obi-ugor *δ*-t rekonstruál, amikor a megfelelő lpN adat *δ*-ra vall. Az már nem derül ki, hogy a 'stechen', lpN megfelelő nélkül, miért nem *l*-es rekonstrukció.

⁵ A 78. sz. példa obi-ugor **l*-lel valószínűleg sajtóhibás az őszosztj. **l*-lel, hiszen a vogul *l* és az oszjtj. DN stb. *l*-je obi-ugor *l*-re, de őszosztj. *l*-re utal.

Az ellentmondás azonban ott van, hogy az ismertből az ismeretlen felé haladva a következtetéseknél, azonos mai ugor hangok alapján miért *l* az obi-ugor rekonstruktum több mint száz esetben, s 6-szor δ , noha a lapp megfelelés vagy annak hiánya, csak az ugor előtti alapnyelv, a finnugor rekonstruktumát módosíthatja. A három ugor nyelv alapján azonos adatok alapján ugor, finnugor vagy uráli eredetű szó ugor hangalakjának kikövetkeztetését azonos elvek alapján kell végezni, a 6. táblázat összes adatában KALMÁNNAL és HAJDÚVAL egyetértve csakis az obi-ugor és ugor **-l-* rekonstrukció fogadható el. Az obi-ugor δ létezését a két obi-ugor nyelv adatai alapján nem lehet igazolni, hasonlóképpen a magyar adatok hozzácsonyításával az ugor nyelvre sem lehet a δ meglétét kimutatni, ez persze nem zárja azt ki, hogy a FU-ból az ugor örökölhette ezt a hangot, az ugor kor kezdetekor esetleg létezhetett. Szerintem, ha az aszcendens és a descendens következtetési eredményei egymásnak ellentmondók, akkor legalább egyikük föltétlenül hibás (MikolaEmlk). Quod erat demonstrandum.

11. A δ' „bizonyító anyaga” gazdagabb HONTINÁL. Szókezdeten kétszer (N° 167., 168.), szóközépen, szóvégén többször fordul elő obi-ugor kikövetkeztetéseiben (N° 6., 116., 226—9., 489., 561—4., 616.). Ezek közül az egyik szókezdő (167.) és még egy (489.) kivételével a nem szókezdőknél rekonstrukciói megfelelnek az UEW. következtetéseinek, de a *völgy* nála **l'*-es, az UEW.-ben δ' alá tartozik, a fi. *sotka* problémáját l. **17.** SAMMALLAHTI szerényebbre méretezett anyagában ugyanaz a szókezdő δ' van meg, mint az UEW.-ben s a szóközépiek közül hat, hasonló rekonstrukcióval. HONTI anyaga azért gazdagabb a másik kettőénél, mert ő vog. *l'* és osztj. *j* előzményként akkor is obi-ugor δ' -t következtet ki, ha az UEW.-ben a FU rekonstruktum **l'*, de vog. *l' ~ osztj. j* a szóban forgó megfelelési sorba illik bele (489., 564.), vagy az osztj. megfelelés — ha ugyan az — hanghiány, s az UEW. szerint a vog. *l'* képző (580.), illetve a szó az UEW.-ben nem is szerepel, kizárólag a vog. szóvégi *l'* alapján következtet ki obi-ugor **\delta'*-t (450.). Mindenesetre a 10-et meghaladja a vog. *l' ~ osztj. j* megfelelést tartalmazó biztos egyeztetések száma, ezeknél obi-ugor előzményként *l'* vagy *j* jöhet számba, semmi okunk sincs dentalis frikativát, spiránst közös előzményként kikövetkeztetni. Minthogy alapnyelvi **j*-ből származó *l'* a finnugor nyelvekben nincs (LAKÓ i. m. 25, 43—4; HAJDÚ i. m. 106—7), a *l'*-nél pedig „a magyarban *j* (=ly) és ezen kívül *gy* képviselőt jelentkezik” (BUNY. 108), nyelvjárásköziileg, mint fent utaltam rá (**9.**), gyakran váltakozik, a permi nyelvekben is *l'* vagy *j* a hangszabályszerű folytatása (LAKÓ i. m. 52), így indokolható, hogy obi-ugor és ugor *l'*-t tegyünk föl közös előzményül. A távolabbi visszakövetkeztéskor a permi alapnyelvre is *l'* rekonstruktumot találunk, ez is valószínűsíthető kis mértékben, hogy a két lehetőség közül az obi-ugor és az ugor rekonstrukciók közül ezt válasszuk, ne *j*-t. Aszcendens rekonstrukció harmadik lehetőséget föl sem vet.

12. Az ugor kor végére a δ és a δ' tehát rekonstruálhatatlan. Ez természetesen nem zárja ki e két rekonstruktum meglétét az ugor kor kezdetére, ha a FU alapnyelvre meglétük igazolható. Ehhez a finn-volgai nyelveket kell vallatóra fogni, mert a permi viszonyokat SAMMALLAHTI is úgy rekonstruálta (l. fent **2.**), hogy a permi alapnyelv megszüntekor abban δ és δ' már nem volt.

A finn-volgai nyelvek közül a mordvin *t* előzményből származtatható hangot tartalmaz minden idetartozó etimológiában. A cseremiszből alig adatoltak a megfelelések, az egyetlen **t*-ből származtatható adat a *hagy* etimológiájában található, a többi, biztosnak tekinthető etimológiában, mint az 1. és 2. táblázatban látható, hanghiányi felel meg 4-szer a **\delta*-nak, 2-szer a jésített megfelelési sor hangjainak, ez pedig sem a többi finn-volgai nyelv szóközépi *t*-jének, sem a cseremiszből szókezdeten δ , δ' -ből eredeztetett *l-*

jének nem „szabályos” megfelelője; a finn-volgai és a még régebbi előzmény rekonstruálásába aligha szólhat bele. A finn, mint ismeretes, depalatalizál, így nem állapítható meg, hogy a szóban forgó esetekben mindig *t* volt-e az előzmény, vagy δ , δ' . A kérdést a lapp, közelebről a lpN alapján kell eldönteni. A mai lpN hangképvisélet egyetlen egy, *t*-től némiképpen eltérő hang. Ennek alapján csak egy hangot lehet rekonstruálni, ha ezt a nyelvjárást ősi örökség megtartójának tekintjük. Ha a megfelelési sort az egész finnugor-ságban szem előtt tartjuk a rekonstruálásakor, akkor viszont nem két, hanem három hangot kellene kikövetkeztetnünk, mert a lpN δ -nak két jésítetlen és egy jésített megfelelési sora van:

a) Jésítetlen megfelelési sor, melyben finn-volgai *-t*-nek (cser. > $\emptyset$) permi-ugor *l* felel meg (*szalad*, *szív*, továbbá FP etimológiák, fi. *neiti*, l. még UEW. 763, vö. még fi. *sotka* lent 17.).

b) Jésítetlen megfelelési sor, melyben finn-permi *-t*-nek (cser., zürj., votj. > $\emptyset$, a permi nyelvekben ez hangszabályszerű fejlődés) ugor *l* felel meg (*velő*, *álmom* + *alszik*, *tavalj*, FP fi. *kuto*).

Nem állapítható meg, hogy az etimológia az a) vagy a b) csoportba tartozik, ha a permi nyelvekből nem adatolt (*nyél*, *fál*, SAMMALLAHTINál még fi. *sata*-).

Külön említendők, talán c) csoportba sorolandók azok az etimológiák, melyeknek nincs lapp, lpN tagjuk (*elő*, *fel*), amelyek tehát csak a megfelelési sor alapján számíthatnak a δ példaanyagába. Ezek az esetleg odavonható permi tagok alapján a) vagy b) jellegűek is lehetnek (UEW. 763, ill. fi. *uudin*).

A δ' egységes olyan szempontból, hogy a finn-volgai anyaga a szóközépi példaanyagban teljesen egybeesik a δ -éval, s permi-ugor megfelelési sora teljesen „szabályos”. A fi. *kesi* lapp adatai között nincs lpN, vitatható tehát, hogy esetleg csak a megfelelési sora révén számítható ide. Kirí viszont a szabálynak tekinthető sorból a *tőgy* etimológiája a lpN *-tk*-val, mely **-tk*- hangszabályszerű származéka. A **- δ* példaanyagában a fi. *neiti* lpN megfelelője származik hasonlóképpen **t*-ből, de az az adat csak kérdőjellel szerepel az egybevetésben. A ** δ'* esetében azonban a szókezdeteken mindenütt **t*-ből szabályosan levezethető a lpN szókezdet, a megfelelési sor vallomása azonban más. Külön fel kell a figyelmet arra hívni, hogy a szókezdő δ' - és esetleg δ -val rekonstruált etimológiáknak mindnek van cseremisz tagja, mind *l* kezdetű, szóközépen erre egyetlen adat sincs.

A 7. táblázat s etimológiai anyagának vizsgálata tehát nem ad módot finn-volgai δ és δ' kikövetkeztetésére. Minthogy az őpermi alapnyelv megszüntekor sem létezett ez a két hang, így sem a finn-permi, sem a finnugor vagy az uráli alapnyelv hangállományának a megállapításánál nincs okunk e két mássalhangzó létezésével számolnunk.

13. A fenti eredmények alapján óhatatlanul LAZICZIUS GYULÁnak egy sokat hangoztatott elvi állásfoglalására kell gondolnom: „Ha minden egyes különnyelvi ténynek mindjárt alapnyelvi jelentőséget tulajdonítanánk, ha az egyes megfelelések kedvéért minduntalan újabb és újabb alapnyelvi hangokat kellene feltételeznünk, akkor a kikövetkeztetett »alapnyelv« egyszeribe a világ leggazdagabb jelrendszerévé duzzadna, valójában pedig nem lenne egyéb, mint óriási lomtár, amelyben módszertelen hasonlításaink »eredményeik« hevernek” (MNYTK. 33. sz. 88, NyK. 48. 1931—4: 362).

14. Meg kell kísérelnünk a δ' és δ -val rekonstruált etimológiák „szabályszerűségét” az egyetlen egy lpN hang alapján kikövetkeztetett két U/FU alapnyelvi mássalhangzó mellőzésével az alapnyelvekben föltételezhető hangfejlődések segítségével magyarázni. Az eddig a δ és δ' „származékai”-nak tekintett *t* és *l* az uráli nyelvek hangtörténetének tanúsága szerint nyelvcsaládunk változéképes hangjai közé tartozik, l. m. **-t* > *z*, fi. *ti* > *si*

vagy a zürjén nyelvjárások csoportosítását az **l* változásai alapján, az *l* kiesését pótlányújtás előidézésével stb. Az *l'* esetében szűkebb körre utalnak az eddig konstatált változások.

Ha a finn-volgai nyelvek mai állapotát próbáljuk archaikusabbnak tekinteni a többiénél, s eredeti *t*-ből próbálunk mindent magyarázni, számomra nem meggyőző a változások sorozata. Még a finnugor egység idején a **t* hangok egy részénél változásnak kellett volna megindulnia, melynek következtében a keletibb — későbbi permi és ugor — nyelvjárasterületen egyrészt *l*, másrészt *l'* keletkezett belőle. A *t > l* hangváltozásban részt vevő szavak egy részében a permi területen a regresszív tendencia győzött, és végső fokon ugyanaz az eredmény, mint a változásban részt nem vett szavaknál, azaz **t > Ø*; vagy másik lehetőség, de ez még valószínűtlenebb, hogy a *t > l* változás csak az ugor korban következett be e szavak egy részénél. A változásnak szerintem azért kellett még a finnugor korban minden e kérdéskörbe tartozó szónál megindulnia, mert a finn-volgai ág sem maradt változatlan, a cseremiszből a zárhangoknál nem szokásos *Ø* lett a fejlődés végpontja, a lappban pedig csak a nyelvjárások elkülönülése után jöhetett létre a sajátos *ð*. Arra az 1. és a 2. táblázat alapján nem sikerült kritériumot találni, hogy milyen esetben maradt meg a **t* *t*-nek, s a megváltozók milyen oknál fogva kerültek vagy nem kerültek a jésített sorba.

Az ugor-permi viszonyokat archaikusabbnak tekintve sem találok meggyőző magyarázatot. Még a finnugor korban **l*-es és az aránylag elég ritka **l'*-es szavak egy részének a nyugatibb nyelvjárásokban egybe kellett volna esniük az eredeti *t*-s szavakkal — szőkezetten és szóközépen nem teljesen azonos eredménnyel —, a cseremiszből másként, mint a mordvinban és a finnben, s a lapp fejlődés befejeződése ugyancsak a nyelvjárások elkülönülése után következhetett volna be, s a permi nyelvekben is csak az őspermiben jött létre a fejlődés végeredménye. A permi nyelvek tanúsága szerint külön zajlott le az *l* és külön az *l'* fejlődése, a finn-volgai mai állapotok viszont arra látszanak utalni, hogy az *l* és az *l'* közötti különbség előbb szűnt meg, fejlődésük, egybeesésük és eltérő fejlődésük a **t*-től (cser. lpN) nem mutat különbséget. Noha a finn-volgai **l*-nek *t*-vé válására megbízható analógiát mutatnak az osztják nyelvjárási viszonyok, ez a magyarázat eléggé valószínűtlennek minősíthető.

7. táblázat

A nem **t*-ből származó finn *t* hatféle megfelelési sora

fi	lpN	md.	z.-vtj.	vg.	o.	m.	bizonyító etimológiák az UEW.-ban
.		cs.					
<i>t</i>	n i n c s a d a t			<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>elő, fel</i>
	- <i>ð</i> - <i>d</i>	<i>d, d'</i>	Ø				<i>l</i>
				<i>t > Ø</i>	<i>velő, álom + alszik, ?tavalý, FP kuto</i>		
	<i>d</i> -	E <i>l</i> - M <i>l</i> -	<i>l</i> -	<i>l'</i>	<i>l'</i>	<i>i</i>	<i>j, gy</i>

15. Uráli alapon található az eddigieknél valószínűbb magyarázat. Az U/FU alapnyelv hangállománya nem azonos a finnugristák és a szamojédológusok kikövetkeztetésében, az UEW. és SAMMALLAHTI, részben JANHUNEN kutatásaira alapozott felfogása között meglehetősen nagy az eltérés.

Az UEW. „az U, ill. FU alapnyelv” (09) mássalhangzó-állományának rekonstruált rendszerét 20 hangból állítja össze, az összamojéd rendszert pedig nem közli, ahogy a többi alapnyelv rendszerének a bemutatására sem tér ki.

SAMMALLAHTI (482) elfogadja a JANHUNEN kikövetkeztette uráli mássalhangzó-rendszert (FUF. 44: 23, JSFOu. 77: 33), melyben 17 mássalhangzó található. Nincs meg benne az UEW. rekonstruktumai közül az *š*, *č*, *l*, *ɣ*, viszont van egy *x*-szel jelölt, közelebbről nem definiálható, szinte a rendszer mellett közölt mássalhangzó („The phonetic nature of /x/ is unclear.”: SAMMALLAHTI 482). Az összamojéd rendszert illetően is csatlakozik SAMMALLAHTI JANHUNENHOZ, mindketten 14 mássalhangzó meglétével számolnak, a csökkenés a **d > r*, **d' > *j* fejlődés és az **x* eltűnésének a következménye (485, ahol *d* és *d'* az uralisták gyakrabban alkalmazott, s jelen cikkben is szereplő *δ*, *δ'*-jának felel meg). Minthogy az **š* az összamojédban depalatalizálódott, az összamojéd rendszerben csak zárójelben közli SAMMALLAHTI (486), így precízebben 13 vagy 14 mássalhangzót ad meg. Szám szerint egyezik a finnugor alapnyelvi mássalhangzók száma az UEW.-ben és SAMMALLAHTINÁL, de nem azonos a 20 rekonstrukció, az UEW. *ɣ*-ja hiányzik, s megvan benne az U **x*. Foglalkozik az **š*, **č* és az **l* kialakulásával a finnugor alapnyelvben; a legutolsót csak fenntartással fogadja el, s csak zárójelben helyezi el a rendszerben (490—1).

Ha meggondoljuk, hogy az UEW. 20 U/FU mássalhangzót következtet ki, JANHUNEN — SAMMALLAHTI pedig csak 13—14 összamojéd mássalhangzó meglétével számol, akkor vagy azt kell elfogadnunk, hogy a mássalhangzók harmada eltűnt az összamojéd időkben, vagy revideálni kell az uráli rekonstruktumokat, ahol az UEW. kikövetkeztette 20 és a szamojédológusok jóváhagyta 17 között is 3 a különbség.

16. Jelen cikk fent tulajdonképpen már hozzá is fogott a revízióhoz. Ha ugyanis nem lehet a finnugor alapnyelvre *δ*-t és *δ'*-t rekonstruálni (l. fent **1—12.**, vö. **13.**), akkor semmi okunk sincs e két hangot az uráli alapnyelvre kikövetkeztetni, hiszen az idetartozó egyeztetéseknek csak a finnugor része tette szükségessé föltételezésüket. Ezzel már kettővel csökken az összamojédban más fonémákkal egybeeső mássalhangzók száma.

A fentiekben szereplő mássalhangzók közül az **l* esetében a szamojédológusokkal (l. fent, JANHUNEN, SAMMALLAHTI) értek egyet: aligha létezhetett az uráli alapnyelvben, a finnugorban viszont nem tagadható a megléte. Az alapnyelvi története azonban más-képpen rekonstruálható, ha nem uráli örökségnek tekintjük. Eddig az **l* és az **l'* egybeesését tették föl a finn-volgai alapnyelvben (LAKÓ i. m. 29, 52; HAJDÚ MUNY. 108.), szerintem joggal lehet arra gondolni, hogy az **l* palatalizációja a finnugor alapnyelvben jött létre, de csak a keletibb nyelvjárásokban, a leszakadó ugarság ilyen nyelvjárás-terület volt, a finn-permi részben pedig csak ott volt palatalizáció, vagy nem győzött a regresszív tendencia, ahonnan a permi alapnyelv kiszakadt.

17. Az U/FU *l*, *l'* és *δ*, *δ'* szóközépi mássalhangzóval vagy mássalhangzókapcsolattal kikövetkeztetett hangok alapnyelvi történetének közös vonása, hogy a finn-volgai nyelvekben a mai képviselőjükben nincs különbség a palatalizált és a palatalizálatlan között. (Megjegyzendő, hogy a másik két U/FU jésített—jésítetlen mássalhangzó-pár esetében — *n/n'*, *s/s'* — csak a finnben teljes a depalatalizáció következtében létrejött egybeesés.) Finnugor—szamojéd szempontból pedig érdemes megemlíteni, hogy a négy rekonstruált hang közül az egyetlen nagy frekvenciájúnak, az **l*-nek hangszabályszerűen szamojéd *j* a megfelelője, ugyanezt állapítja meg SAMMALLAHTI a **δ'* összamojéd szabályos származékának (485), s az 1. táblázat azt mutatja, hogy az UEW. a **δ'* szamojéd származékában a *j* nagyjából annyit szerepel, mint a SAMMALLAHTI szerint egyedül „szabályos” *r*,

vagy a kettő együtt is előfordul. A *szív* U etimológiája is csak akkor tartható, ha a FU * δ -nak a szamojéd *j* megfelelését nem minősítjük lehetetlennek.

Az * l U > PSzam. fejlődés leírása valószínűleg még átfogalmazandó. JANHUNEN a szókezdetre és szóközépre — némi kivételek megállapításával — U * l > *j* fejlődést állapított meg (JSFOu. 77: 32), SAMMALLAHTI ugyanezen fejlődés bekövetkezését másképpen foglalja össze (485), egyik szamojédológus példaanyaga sem támasztja azonban teljesen alá állítását, mert mindkettejük példaanyagában van (szókezdeten is) U * l > szam. *l*- megmaradást illusztráló példa, valamint a *j*-vé válást igazoló is, l. U *elä- 'live', *ilä 'under', *kälä 'fish', *käläw 'in-law', *pälä 'bite', *pälä 'half', *sälä 'steal' esetében a protoszamojéd rekonstrukciójában is *l* van, U *uli- 'pole', *pele 'fear', *süli 'fathom', *toli 'come', *tuli 'fire' protoszamojéd kikövetkeztetett származékában az *l* helyén *j*-vel, vö. még PU *üli 'over, on' ... PS *i- (536—41). Tehát az U * l meg is maradhat, *j*-vé is fejlődhet stb. a szamojédban.

Az említett uráli egybevetések alapján nem tartom lehetetlennek, hogy az uráli alapnyelvben nemcsak az *l*-lel rekonstruált szavakban volt *l*, hanem azokban is, melyeket *l*, δ vagy δ' -val következtettek ki. A szamojéd származékok ennek nem mondanak ellen, mert az * l -nek a szam. *j* szabályos származéka. Az *r* fölbukkanása is megmagyarázható, hiszen az összamojéd *l*-ből bizonyos szamojéd nyelvek egyes nyelvjárásaiban *r* fejlődött (MIKOLA in SINOR ed., The Uralic Languages 236), így nem zárható ki az a lehetőség, hogy ez a változás egyes esetekben már az előszamojédban is előfordulhatott.

Az uráliból örökölt *l* négygyé fejlődése a finnugor alapnyelvben következhetett be. Mai etimológiai ismereteink szerint a szóközépi *l* rendkívül nagy frekvenciája lehetett ennek az oka. Az UEW. biztosnak minősített etimológiai alapján készült statisztika adatai szerint az intervokális mássalhangzók között az *l*-et gyakoriságban csak az *r* előzi meg, s ugyanez a helyzet az összes nem szókezdő pozíció tekintetében is (CSÜCS—HONTI—SALÁNKI—VARGA, Statistik der uralischen Lautentsprechungen, 1991. 239). Ha föltesszük, hogy az UEW. szóközépi *l*, δ és δ' -vel kikövetkeztetett U alapnyelvi alakjaiban *l* volt, ezek száma az * l -ével együtt nagyobb minden más szóközépi mássalhangzónál (l. i. h.).

Az * l - rendkívül nagy megterheltsége miatt a finnugor alapnyelvben a frekvencia csökkentése érdekében változás indulhatott meg, s az addig egységes szóközépi hangmegfelelési sor négyfelé ágazhatott. A legtöbb, a felénél valószínűleg jóval több változatlan maradhatott, erre utal a sok * l -es etimológia. A többi másképpen módosult a FU alapnyelv nyugati és keleti területén. Egy részük keleten palatalizálódhatott, nyugaton pedig változatlan maradhatott. A FU, sőt a FP alapnyelv kettéválása után a FV alapnyelvben * l -, az ugorban és a permiben * l' - öröklődhetett tovább. Minthogy a palatalizálódás még a FU alapnyelvben történt, ezért jogos az a föltételezés, hogy volt FU * l' , ha nem is volt a teljes FU alapnyelvben elterjedve. A szavak egy harmadik csoportjában a keleti nyelvjárások palatalizálódásakor a nyugatiakban is változás történhetett, az eredeti *l* a *t*-hez közeledett, de nem eshetett vele rögtön teljesen egybe, hiszen a cseremis nyelv önállósulásakor is lehetett még némi különbség, eltérő ott az U/FU * t és az *l* itt vázolt csoportjából keletkezett hang képviselője. A lappban is csak a nyelvjárások elkülönülése után esett ez a hang egybe a * t -vel, a lpN-ban azonban megőrződött a különbség. Az eredetileg *l*-es szavak e harmadik csoportja nem hozott tehát a FU-ban új mássalhangzót létre, hanem csak egy új megfelelési sort, melyet a δ' -vel rekonstruált etimológiáknál láthatunk, s melyek keleti megfelelési sora csak a permiben és a vogulban azonos az l' -ével, az osztj. és magyar képviselő *j* (> *gy*).

Végül föltehetően volt még egy negyedik csoportja is a szavaknak, melyek a nyugati nyelvjárás területen ugyanazt a hangváltozást vitték véghez, mint amely a harmadik

csoportban lezajlott, a keleti nyelvjáraterületen azonban változatlan maradt az eredeti *l*. Ez a csoport két alcsoportra oszlik: van, ahol a változás határvonala ugyanoda esik, mint az *l*-es és a *δ*-s csoportnál, azaz a finn-volgai és a többi nyelvjárás közé, ide sorolandók azok a *δ*-val rekonstruált etimológiák, melyeknek permi tagjaiban *l* van, másoknál — esetleg a finn-permi alapnyelvben — az *l t*-vé alakulása kiterjedt az egész FP területre, s így a permi alapnyelvben az eredeti *l t*-n keresztül *Ø*-vá fejlődhetett. Természetesen ez a 4. csoport sem hozott létre sem a FU alapnyelvben, sem később egy *δ* hangot, ez is megfelelési sor, nem is egy, hanem kettő, melyek különbsége a permiben látható.

Az itt közölt hipotézis alátámasztható néhány olyan etimológiával, melyben e négy rekonstruált mássalhangzó mai képviselete némiképpen összekeveredik. Ezek között nemcsak olyan bizonytalan etimológiák találhatók mint „*lās z ↔ lās z* 'eine Art ... Brei' FU” (UEW. 260), hanem az UEW. biztosan *l*-es rekonstrukciói közül a fi. *ylä* 'höher' a mordvinban *l*-lel (ami persze lehet másodlagos, de nem indokolható, 573—4), vagy a magyar N. *mál, máj, mály* votj. megfelelőjében *l* és *l*-lel (289—90), a fi. *sytki* 'Speichel' *-lk*-val rekonstruálva (479), de zj.-votj. *l*-lel, és cser.-mod. *l*-lel s az obi-ugorban HONTInak *δ'* kikövetkeztetésére módot adó képviselettel, l. fent 11. Itt említhető, hogy az *l* és a *δ'* biztos szétválaszthatóságát többször kétségbe vonták (LAKÓ i. m. 52; HAJDÚ, BUNY. 108; l. még fent 2. tábl., 4., 5.). A fi. *sotka* előzményét az UEW. *δ'*-val rekonstruálja (482), az obi-ugorra HONTI *δ'*-t következtet ki, SAMMALLAHTInál vagylagos a *δ* és a *δ'*, szerintem a mord. *lg*-kapcsolata az eredeti FU *l* maradványa, s a szóközépi *l*-ek csökkentésére megindult folyamat során ez a szó a harmadik és a negyedik csoportba is belekerült, a mai alakok nem azonos megfelelési sor örökségei, hanem azok küzdelmére és kiegyenlítésére utalnak.⁵

18. BÁRCZI csak fölvetette, de nem válaszolta meg „azt a kérdést, hogy a kikövetkeztetett alapnyelvi hangok mennyiben tekinthetők realitásoknak és mennyiben csak szimbólumoknak, egy hangmegfelelési képlet összefoglalásainak” (MNy. 1962: 1 — én ritkítottam, V. E.). A fentiekben 4 rekonstruktmra válasz adódott: az U/FU **l*, a FU **l'* ehhez hasonló alapnyelvi hang lehetett, a *δ* és a *δ'* pedig hangváltozás útján létrejött megfelelési sor szimbóluma.

19. A fentiekben természetesen csak valószínűsíteni próbáltam azt a hipotézist, hogy az uráli hangtanban nélkülözhetetlen *δ* és *δ'* nem valamelyik alapnyelvben létező hangra, hanem a túlterhelt *l* szabályos megfelelési sorából levált megfelelési sorra utaló szimbólum. Azt viszont aszcendens következtetésekkel bizonyítani sikerült, hogy az ugor alapnyelv felbomlásakor abban e két hang már semmi szín alatt sem létezhetett; még akkor sem, ha régebben esetleg léteztek e hangok. Így sem a hungarológusnak, sem az obi-ugor alapnyelv és a két obi-ugor nyelv története vizsgálóinak nem kell a *δ* és *δ'* esetleges meglétével az ősmagyarban és legközelebbi két rokon nyelvünkben számolnia.

VÉRTES EDIT

⁵ Vog. *-l* és osztj. *t* megfelelésre aligha adható magyarázat, HONTI etimológiáját (NyK. 76. 1974: 371) affektivitással sem lehet magyarázni. Az UEW. elutasító fölfogásával lehet egyetérteni (130).

Some problems of the development of Proto-Hungarian consonants

The reconstructed consonant inventory of Proto-Uralic/Proto-Finno-Ugric includes two spirants (δ , δ') that were solely posited on account of a single consonant attested in a Lapponian dialect spoken in Norway. The only point on which researchers agree in this respect is that Proto-Uralic/Proto-Finno-Ugric δ , δ' were lost in Proto-Permian. Some (Lakó, Kálmán, Hajdú) claim that they were likewise missing from the Ugric heritage, whereas others (Honti, cf. also Sammal-lahti) think that they only disappeared during the separate lives of the particular Ugric languages. The validity of those claims cannot be directly tested; therefore the present author borrows Bolyai's method (*deductio ad absurdum*) used in his comparison of Euclidean and absolute geometry. It turns out that the existence of δ , δ' in Proto-Ugric cannot be proved from the Ugric languages by an ascendent method. They are not to be interpreted as straightforward Proto-Uralic/Proto-Finno-Ugric sounds but rather as cover symbols for correspondence sets, prompting a reassessment of the consonant inventories of those proto-languages.

EDIT VÉRTES